

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної
підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Конституційне право»

обов'язкових компонент освітньо-професійної програми першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти

Технічне обслуговування та ремонт повітряних суден і авіадвигунів

за темою 7 - Форми безпосередньої демократії

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 26.09.22 № 9

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 19.09.22 № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 23.09.22 № 9

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 14.09.2022 № 4

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки КЛК ХНУВС, к.пед.н., доктор філософії, спеціаліст вищої категорії, Кірюхіна М.В. .
2. Доцент кафедри юридичних наук Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського кандидат юридичних наук Латишева В.В.

План лекції

1. Організація і порядок проведення виборів у зарубіжних країнах.
2. Поняття і види референдумів.

Рекомендована література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст.502.
3. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 53. Ст.799.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 31. Ст.429.
5. Веніславський Ф.В. Конституційне право України в схемах і таблицях: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та фак. Харків: Право, 2014. 376 с.
6. Григоренко Є.І., Передерій О.С. Конституція та засади конституційного ладу України у питаннях та відповідях: навч. посіб. / Харків: Харк. ун-т повітряних сил ім. І. Кожедуба, 2010. 172 с.
7. Державне право зарубіжних країн. Особлива частина: навч. посіб. / Л.Д. Варунц, А.В. Войціховський, Т.І. Гудзь та ін. Харків: ХНУВС, 2011. 292 с.
8. Закоморна, К.О. Державне (конституційне) право зарубіжних країн (навчальні матеріали та схеми): посіб. для підгот. до іспитів. Харків: Право, 2016. 278 с.
9. Коломієць Ю.М. Державне право зарубіжних країн. Загальна частина: навч. посібник. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 211 с.
10. Конституції зарубіжних країн: Навч. посіб. / Авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 664 с.
11. Конституційне право України: посіб. для підгот. до іспитів / Ю.Г. Барабаш, Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин та ін. Харків: Право, 2016. 345 с.
12. Конституційне право України: посіб. для підгот. до іспитів. Харків: Право, 2017. 369 с.
13. Конституційне право України: посіб. для підготовки до іспитів / Ю.Г. Барабаш, Л.К. Байрачна, І.І. Дахова та ін. Харків: Право, 2015. 328 с.
14. Конституційне право: навч. посіб – Харків: ХНУВС, 2017. 358 с.
15. Нестерович В.Ф. Практикум з Конституційного права України. Київ: Ліра-К, 2018. 639 с.
16. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. Київ: Ліра-К, 2016. 615 с.

17. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 461 с.

Допоміжна:

1. Гудзь Т.І. Конституційне закріплення суспільного ладу: основні підходи. *Право і безпека*. 2015. № 3(58). С. 21-25.

2. Кравцова З.С. Моделі конституційного закріплення принципів конституційного ладу. *Право і громадянське суспільство*. 2014. URL: http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-7-2014/item/download/93_84dcae5389fdbf19939d9c126f8825f3

3. Куян І. До питання про абсолютність і обмеженість (відносність) суверенітету держави. *Право України*. 2011. № 7. С. 148-156.

4. Маслова Л. А. Моніторинг загроз розвитку суспільства в духовній сфері. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_12

5. Ткаченко Є.В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. *Теорія і практика правознавства*. 2015. № 2(8). С. 1-18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7

6. Шаповал В. Форма державного правління як конституційний *modus vivendi* сучасної держави. *Право України*. 2009. № 10. С. 38-56.

7. Шаповал Т. Народний суверенітет та політичні права і свободи (питання співвідношення). *Право України*. 2008. № 2. С. 9-11.

8. Шаправський С. А. Конституційно-правове забезпечення державно-церковних відносин країн центрально-східної Європи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип. 11. С. 154-168.

9. Шершун К.П. До питання про межі конституційно-правового регулювання економічних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 36(1). С. 80-82.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
2. <http://www.ac-rada.gov.ua> – офіційний сайт Рахункової палати України.
3. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.
4. <http://www.kmu.gov.ua/control/> – єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.
5. <http://www.ombudsman.kiev.ua> – офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України.
6. <http://www.president.gov.ua/> – офіційне інтернет-представництво Президента України.
7. <http://www.rainbow.gov.ua> – офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України.

Текст лекції

1. Організація і порядок проведення виборів у зарубіжних країнах

Поняття та види виборів. Під виборами слід розуміти встановлену законом державно-правову процедуру, під час якої громадяни віддають свої голоси за кандидата або партію, у результаті чого їхня воля формує виборний (представницький) орган влади або обирається (займає свій пост) конкретна посадова особа - президент, мер міста, суддя та ін. До цього визначення можна додати, що вибори будуть повноцінними та реальними лише за умови, що в конкурентній боротьбі брали участь два і більше кандидати або кілька партій.

Вибори в державі з демократичним політичним режимом є однією з найважливіших подій у державному житті, що визначає перспективу розвитку держави на певний час. У літературі справедливо зазначається, що за допомогою виборів органи влади одержують легітимацію - народну підтримку і визнання. Природно, що легітимності органи влади набувають не лише за допомогою виборів. Вибори визначають розстановку політичних сил, відображають вплив тієї або іншої партії, виборчого блоку, політичної групи. Результати виборів, якщо вони проводяться за правилами чесної боротьби, відображають настрій виборців, тенденцію розвитку країни.

Дуже важливим наслідком виборів, продуктом цього процесу є відбір політичних лідерів - це можливість для громадян відбирати своїх керівників і "знімати" тих, хто не виправдав їхньої довіри. Вибори, що проводяться регулярно, тримають політичних керівників "у формі", у напрузі. Тому така періодична можливість заміни керівників змушує їх, незалежно від своїх бажань, виконувати передвиборні обіцянки, прислухатися до думки своїх виборців.

Конституційне право поділяє вибори на різні види. Класифікацій досить багато. Найпростіша й найбільш зрозуміла класифікація виборів залежно від території їхнього проведення. Вибори за цим критерієм бувають загальнонаціональними, у масштабах всієї країни, регіональними, що проводяться в межах великих територіальних одиниць (у Канаді - у межах провінцій тощо), і місцевими, що охоплюють адміністративно-територіальну одиницю або місто, тобто поєднують громадян, що живуть на певних порівняно невеликих територіях, у яких є свої місцеві виборні органи.

Залежно від того, кого обирають, розрізняють парламентські, президентські, муніципальні вибори.

Залежно від способу волевиявлення громадян (виборців) вибори бувають прямі й непрямі.

Прямі - це вибори, коли між виборцем і кандидатом, за якого він голосує

(або між виборцем і партією), немає проміжних інстанцій, проміжних щаблів. Виборці безпосередньо обирають конкретну людину на певний пост.

Прямими виборами обирають у ряді країн главу держави - президента. Наприклад, прямі вибори президента проводяться у Франції, Єгипті, деяких країнах СНД. Прямі вибори застосовуються для обрання нижніх палат парламентів. Головна ознака нижньої палати полягає саме в тому, що вона обирається прямими виборами. У певних країнах прямими виборами обираються обидві палати. Наприклад, палата представників і сенат США обираються прямими виборами, те саме стосується Бельгії, Італії та інших країн.

Непрямі - це такий вид виборів, за якого воля виборців реалізується не прямо, а опосередковується волею групи виборщиків або реалізується через чинний виборчий орган. Непрямі вибори - це такі, які мають проміжний щабель. Є два види непрямих виборів: непрямі і багатоступеневі.

Непрямі вибори - коли за допомогою волевиявлення виборців створюється спеціальна колегія виборщиків (довірених осіб), які потім від імені виборців уже безпосередньо самі обирають конкретну посадову особу. Непрямі вибори були введені "батьками-засновниками" американської Конституції, які вважали, що основна маса громадян США в той час не була підготовлена для того, щоб обирати президента, і може помилитися в цій справі. Громадяни, на їхню думку, мали обирати спеціальних людей - виборщиків, які потім оберуть найбільш гідних. Така система існує в США дотепер.

Багатоступеневі вибори відрізняються від непрямих, оскільки як виразник волі громадян виступає не колегія виборщиків, а постійно діючий орган: місцева рада, парламент або одна з палат парламенту. Так, прийнято вважати, що багатоступеневими є вибори президента Італії, тому що він обирається колегією, яка складається із членів нижньої палати парламенту.

Наприклад, у КНР Всекитайські збори народних представників - китайський парламент - обираються не безпосередньо громадянами, а нижчими зборами народних представників. Тобто люди, обрані в один орган, обирають потім своїх представників в інший орган.

Вибори також бувають чергові й позачергові. Чергові вибори проводяться після закінчення строку повноважень певного органу, тобто строку, установленого в законі. Вибори можуть бути й позачерговими (достроковими). Вони проводяться до закінчення терміну повноважень представницького органу або посадової особи. Якщо це стосується посадової особи, то причина одна - вакансія посади. Наприклад, посада президента або прем'єр-міністра звільняється у зв'язку з тим, що президент помер, пішов у відставку або був усунутий з посади в результаті процедури імпічменту. Тоді, оскільки виникла вакансія, проводяться позачергові (дострокові) вибори.

Позачергові вибори, якщо це стосується колегіального органу (наприклад парламенту), проводяться, найчастіше в країнах, де можливий достроковий розпуск парламенту. Тоді, після процедури дострокового розпуску, призначаються дострокові вибори й обирається новий склад парламенту.

Вибори бувають також додатковими й частковими. Додаткові вибори можуть проводитися і не проводитися: це залежить від того, чи є вакансії в колегіальному органі. Тобто вони проводяться тоді, коли члени парламенту вибувають із його складу через хворобу, смерть або після добровільної відставки. Додаткові вибори проводяться в тих округах, де втрачено депутата. В основному це характерно для країн із численними парламентами. Наприклад, у Великобританії (де 659 членів нижньої палати), звичайно 1-2 рази на рік збирають кілька цих вакансій (5, 6, 10) і в тих виборчих округах, де відбулася втрата депутата, проводять додаткові вибори для поповнення загального числа депутатів до потрібної кількості. Це робиться, щоб усі округи були представлені й усі громадяни мали своїх представників у парламенті.

Часткові вибори, на відміну від додаткових, - регулярні, обов'язкові й передбачені законодавством. Часткові вибори проводяться для часткового відновлення (ротації) колегіального виборного органу. Часткові вибори, наприклад, проводяться кожні два роки для часткового відновлення сенату США. Сенатор США обирається на шість років, але сенатори не обираються всі одночасно, кожні два роки переобирається 1/3 сенату. Таким чином американці уникають небезпеки одночасної зміни всіх членів верхньої палати. Вони вважають, що розумніше замінювати цю палату частково.

Поняття виборчого права. Виборче право - це сукупність юридичних норм, що закріплюють права громадян обирати й бути обраними в органи державної влади, а також право відкликання виборцями обраних осіб, які не виправдали їхньої довіри. Термін "виборче право" має два значення:

- в об'єктивному розумінні це система конституційно-правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з виборами органів держави й місцевого самоврядування. Об'єктивне виборче право регулює виборчу систему в широкому значенні. Зазвичай, предметом виборчого права вважаються пов'язані з виборами суспільні відносини, в яких прямо або опосередковано беруть участь громадяни;

- у суб'єктивному розумінні це гарантована громадянинові державою можливість брати участь у виборах державних органів і органів місцевого самоврядування. Це комплекс конкретних прав особи, серед яких особливо слід виокремити активне і пасивне виборче право у зв'язку з політичними правами людини та громадянина.

Виборче право та порядок визначення результатів виборів є складовими виборчої системи.

Виборча система - це сукупність юридичних норм, що закріплюють принципи, на основі яких здійснюються вибори, права громадян обирати й бути обраними, що встановлюють відповідальність депутатів та інших виборних осіб за свою діяльність перед виборцями, визначають порядок організації та проведення виборів і регулюють відносини, які виникають у процесі формування органів державної влади, взаємодію виборців з депутатами та іншими особами, що обираються ними.

У конституційному праві терміном вибори позначається процедура

формування державного органу або наділення повноваженнями посадової особи, здійснювана за допомогою голосування правочинних осіб за умови, що на кожний наданий у такий спосіб мандат можуть претендувати у встановленому порядку два або більше кандидати.

Вибори - це один із найдавніших інститутів конституційного права. Вибори як форма волевиявлення населення були відомі ще первіснообщинному ладу, де на загальних зборах обиралися старійшини громад, а пізніше й воєначальники. Згодом процедура виборів усе більше ускладнювалася. Наприкінці XVIII ст. була розроблена класична теорія виборів, основні ідеї якої зводилися до визнання того, що суверенітет невід'ємно належить народу, що і є джерелом будь-якої влади.

Народ доручає здійснення влади своїм представникам (депутатам), яких визначає шляхом проведення демократичних виборів.

Із часом утвердилися певні вимоги та правила, виконання яких мало забезпечити об'єктивне волевиявлення виборців, утруднити або унеможливити фальсифікацію результатів виборів. Найважливіші з них закріплені в конституціях демократичних держав.

Сьогодні вибори - один з інститутів конституційного права, щодо якого розроблено і визнано єдині міжнародні стандарти.

Основні принципи виборчого права. Принципи виборчого права - це ті умови його визнання та реалізації, дотримання яких на виборах робить їх справді народним волевиявленням. Виокремимо основні принципи.

Принцип загального виборчого права означає, що виборчі права (або хоча б активне виборче право) визнається за всіма дорослими й психічно здоровими людьми. Це максимум можливого і розумного, який практично ніде не досягається. Загальність означає відсутність дискримінації за будь-якими підставами (статтю, національністю тощо), тобто неможливість відсторонення від виборів яких-небудь громадян або груп населення.

Застосування принципів прямого або непрямого виборчого права або їх певне поєднання залежить від порядку формування виборного органу.

Пряме (безпосереднє) виборче право означає право виборця обирати й бути обраним безпосередньо у виборний орган або на виборну посаду. Цей принцип діє в переважній більшості випадків на виборах нижніх палат, іноді верхніх палат парламентів - у США, Італії, Польщі, президентів - у Мексиці, Австрії, Болгарії, практично повсюдно у виборах органів місцевого самоврядування.

Непряме (багатоступеневе) виборче право означає, що виборець обирає лише членів колегії, яка потім уже обирає виборний орган. Такою колегією може бути державний або самоврядний орган, нижчий стосовно обираного. Непрямі вибори можуть мати два рівні й більше. Двоступеневими виборами обираються, наприклад, президент США, Рада штатів Індії, триступеневими - переважна частина Всекитайських зборів народних представників.

Принцип рівного виборчого права передбачає рівну для кожного виборця можливість впливати на результати виборів. Він є наслідком і одним із найважливіших проявів конституційно гарантованої рівноправності громадян.

Рівність виборчого права забезпечується насамперед наявністю в кожного виборця однакової кількості голосів. Залежно від виборчої системи в кожного виборця кількість голосів може бути більшою ніж один. Тому важливо, щоб у всіх виборців їх було порівну. Наприклад, на парламентських виборах у Німеччині кожний виборець має по два голоси, а на виборах представницьких органів місцевого самоврядування в Баварії - по три. Крім того, необхідно, щоб усі голоси мали рівну вагу, тобто рівний вплив на результат виборів. Це досягається забезпеченням єдиної норми представництва: на кожного депутата має припадати однакове число жителів (іноді виборців).

Принципу рівного виборчого права суперечить плюральний вотум (буквально - множинне голосування). Відповідно до цього принципу одні виборці можуть мати залежно від обставин більше голосів, ніж інші.

Принципу рівного виборчого права також суперечать куріальні вибори, які заздалегідь ділять виборців на групи - курії (наприклад, за національною, релігійною, станомо-кастовою та іншими ознаками) із заздалегідь установленою кількістю мандатів, що надаються кожній із цих груп. Наприклад, у Китаї особливу курію становлять військовослужбовці Народно-визвольної армії Китаю, які мають особливе представництво у Зборах народних представників, у Ботсвані, Гамбії, Сьєрра-Леоне створюються особливі виборчі курії для родоплемінних вождів.

У певних країнах допускаються відхилення від принципу рівного виборчого права, що мають на меті гарантувати представництво таких груп суспільства, які інакше можуть його не одержати. Таке спеціальне представництво мали 25 із 150 країн, що повідомили відповідні дані Міжпарламентському союзу.

Принцип таємного голосування полягає у виключенні зовнішнього спостереження й контролю за волевиявленням виборця. Сенс його - в гарантії повної свободи цього волевиявлення.

Принципи вільної участі у виборах і обов'язкового вотуму пов'язані з активним виборчим правом.

Принцип вільних виборів означає, що виборець сам вирішує, чи брати йому участь у виборчому процесі, а якщо брати, то якою мірою. Звідси випливає, що, визначаючи результати виборів, не слід зважати на те, який відсоток виборців проголосував: якби хоч один проголосував, то вибори відбулися. Цей принцип характерний для багатьох країн з англосаксонською правовою системою. Він поєднується з добровільною реєстрацією виборців. Неучасть виборців у виборах називають абсентеїзмом. На його рівень впливають найчастіше політичні й економічні обставини. Високий рівень абсентеїзму призводить або до обрання органу влади чи самоврядування невеликою частиною виборчого корпусу, що дає підставу сумніватися в легітимності органу, або може вести до безрезультатності виборчого процесу, якщо закон установлює обов'язковий мінімум участі у виборах.

У певних країнах передбачено обов'язковий вотум, тобто юридичний обов'язок виборців взяти участь у голосуванні.

Участь у виборах розглядається як громадянський обов'язок кожного

виборця. Але за неучасть у виборах не настає якої-небудь відповідальності. Проте далеко не у всіх зарубіжних країнах участь у виборах вважається тільки громадянським обов'язком (Австрія, Бельгія, Італія, Нідерланди та ін.). Там установлюється відповідальність за ухилення від участі у виборах. Наприклад, в Австрії особа, яка ухилилася від участі у виборах, піддається штрафу в розмірі 1 тис. шилінгів, а в Пакистані передбачено кримінальну відповідальність у вигляді каторжних робіт до 5 років і штрафу в розмірі 5 тис. рупій. Разом із тим слід визнати, що й у нас помітно знижується активність виборців, зростає абсентеїзм, тобто ухилення від участі в голосуванні, що варто розглядати як результат втоми від нескінченної політичної боротьби і як кризу довіри до нинішніх владних структур.

Під принципом альтернативності розуміється висування як мінімум двох кандидатів на виборну посаду або участь у виборчому процесі як мінімум двох політичних партій. Зняття учасниками виборчого марафону своїх кандидатур, внаслідок якого залишається один кандидат або одна політична сила, в демократичній державі веде до неможливості проведення виборів. У країнах тоталітарного соціалізму й суперпрезидентських республіках перехідного періоду влада заохочує ситуацію, коли у виборчому бюлетені є лише одна позиція.

Вибори в зарубіжних країнах проводяться у встановлений законом термін. У країнах, які не знають інституту парламентської відповідальності (президентські республіки), глава держави, як правило, не має права розпускати парламент. Тому парламентські вибори в них проводяться у суворо встановлений термін через певні проміжки часу.

У парламентарних республіках і парламентарних монархіях парламентські вибори у звичайних умовах проводяться після закінчення строку повноважень загальнонаціонального представницького органу. Такі вибори називаються черговими. У разі дострокового розпуску парламенту главою держави проводяться позачергові вибори.

Президенти республік та інші виборні посадові особи обираються також у встановлений термін, і позачергові вибори цих посадових осіб проводяться у разі усунення з посади, відставки або смерті.

Наприклад, у США вибори президента проводяться в перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року. До речі, у цей перший вівторок після першого понеділка переобирається також Палата представників і 1/3 Сенату. Одночасно обирається третина губернаторів, мерів міст і т. ін.

Якщо такої точної дати, як у США, у країні не встановлено, то необхідно видавати спеціальний акт, що визначав би дату проведення виборів. Суть норм, що встановлюють дату виборів у такому випадку приблизно така: вибори проводяться, скажімо, за 30 (40) днів до закінчення терміну повноважень парламенту. Тому з урахуванням цих 30 або 40 днів глава держави повинен видати закон, яким підтверджується, що політичний процес відбувається нормально і у встановлений законом термін призначаються вибори.

Наприклад, ст. 61 Конституції Італії встановлює, що вибори нових палат проводяться через 70 днів після закінчення повноважень попередніх палат. Отже, глава держави - президент Італії - повинен видати указ про проведення виборів з урахуванням цієї норми в строго фіксований день.

У певних країнах вибори проводяться тільки у вихідні дні. В інших країнах, де встановлена фіксована дата, день виборів припадає завжди на вівторок (середа тощо), незалежно від того, чи свято це, вихідний день або ні.

Зазвичай вибори оголошуються указом глави держави, і з передбаченого в цьому акті строку починається виборча кампанія, що завершується до моменту закінчення голосування (цей строк або визначений конституцією, або названий в указі глави держави). Вибори проводяться за виборчими округами, які на підставі закону визначаються центральним урядом або органами влади суб'єктів федерації.

Як правило, виборчий процес починається зі створення виборчих округів. Виборчий округ - територія, від якої обирається депутат (один або декілька). Виборчі округи можуть утворюватися спеціально, а в деяких випадках виборчими округами можуть бути адміністративні одиниці або території суб'єктів федерації.

Теоретично виборчі округи мають бути приблизно рівними за чисельністю населення, тому що депутат повинен представляти приблизно однакову кількість жителів. Однак зарубіжне законодавство допускає відхилення від норми представництва. У певних країнах ця цифра не велика, а наприклад в Англії один округ від іншого може відрізнятися за чисельністю населення на 25 %. У ФРН допускається відхилення до 33 %. Це призводить до того, що один виборчий округ може бути в півтора - два рази більшим від іншого за населенням, площею, економічним і політичним потенціалом. Цим користуються кандидати для того, щоб домогтися своїх цілей. Зловживання і махінації, пов'язані з "нарізкою округів", одержали назву "виборчої геометрії". Зараз виборча геометрія, можливо, уже й не така популярна, як раніше, але відхилення від так званої норми представництва в більшості країн розглядаються як серйозне порушення.

Виборчі округи є трьох видів:

1. Одномандатний виборчий округ (уніномінальний, однойменний). За одномандатним округом обирається один депутат, хоча кандидатів може бути скільки завгодно. Одномандатні округи характерні для країн з мажоритарною системою (США, Канада, Індія та ін.).

2. Багатомандатний округ (поліномінальний, багатовимірний). Від нього обирається декілька депутатів. Такі округи характерні для країн із пропорційною системою (Фінляндія, Швеція, Норвегія).

3. Єдиний округ. Цей вид округу трапляється найрідше і характеризується тим, що збігається із кордонами країни. За єдиним округом обираються відразу всі депутати. Єдиний округ зручний за пропорційної виборчої системи й у порівняно невеликій країні, наприклад, в Ізраїлі, ПАР та ін.

Виборчий округ поділяється зазвичай на виборчі дільниці - територіальні

одиниці, що обслуговуються одним пунктом для голосування. За виборчими дільницями, як правило, проводиться реєстрація виборців. Для здійснення всіх дій, пов'язаних із виборчою кампанією, у зарубіжних країнах засновуються органи з проведення виборів, на які покладається обов'язок реєстрації виборців і складання виборчих списків, реєстрації кандидатів на виборні посади, проведення голосування, підрахунку голосів і визначення результатів голосування. У кожній країні є своя система організації таких органів. Одним із найважливіших етапів виборів у зарубіжних країнах є реєстрація виборців і складання виборчих списків. Практика зарубіжних країн знає дві системи реєстрації виборців. За постійної системи реєстрації виборець, зареєструвавшись одного разу, більше не зобов'язаний приходити для реєстрації. Виправлення до виборчих списків вносяться лише у разі смерті, а також зміни місця проживання або прізвища виборця. За періодичної системи реєстрації у встановлений законом термін старі виборчі списки анулюються, виборці реєструються знову і складаються нові виборчі списки. Ця система застосовується у Великобританії, Канаді, Франції та інших країнах.

Як наступну стадію виокремимо утворення виборчих органів. Виборчі органи - це ті, які спостерігають за проведенням виборів, організовують вибори і підбивають підсумки виборів, розглядають скарги на порушення, допущені під час виборів тощо. Вони є центральними й окружними. Функції центрального виборчого органу в ряді країн виконує Міністерство внутрішніх справ - наприклад, в Англії, Франції, Італії.

У другій групі країн створюються спеціальні виборчі комісії, до яких входять представники найбільших політичних партій і уряду (ФРН, Австрія, Мексика та ін.).

У третій групі держав створюються центральні виборчі комісії у вигляді державного органу; в ньому працюють державні службовці, що отримують за це зарплату (Росія, більшість країн СНД).

У четвертій групі країн (СІЛА) центральних виборчих органів у масштабі країни взагалі не створюється, а вони є тільки на рівні суб'єктів федерації. Вся офіційна сторона виборів там залишається в руках окремих штатів. Оскільки в США 50 штатів, існує 50 таких центральних виборчих органів.

Центральні виборчі органи займаються утворенням або затвердженням виборчих округів і дільниць, затвердженням списків кандидатів у депутати, здійсненням загального контролю над проведенням виборів, призначенням осіб для вирішення спорів, для підбиття підсумків виборів і оголошення результатів.

Окружні виборчі органи в різних країнах також утворюються по-різному. В одних країнах (Великобританія, Індія, Нова Зеландія) виборчих комісій не створюється. Функції контролю й нагляду виконує спеціальна особа - уповноважений з виборів. Цей чиновник може в інший час виконувати свої основні функції, але на виборах обов'язок контролю лежить на ньому. В Англії в ролі такого уповноваженого з виборів виступає або мер міста, або шериф графства.

У другій групі держав підрахунок голосів та інші функції в масштабі

округу (розгляд спорів, уточнення тощо) здійснює спеціальна комісія, що складається з державних службовців, працівників цього низового рівня; також туди входять судді і можуть входити депутати місцевих виборчих органів.

У третій групі країн створюються окружні виборчі комісії з представництвом партійних діячів, представників місцевих органів управління і самоврядування. Такі окружні комісії створюються у ФРН і в Австрії.

Низова ланка (дільничні виборчі органи), як правило, призначаються вищими виборчими органами або місцевими органами самоврядування. В основному в таких місцевих дільничних комісіях основні функції виконують представники місцевої адміністрації, управління і самоврядування. їм іноді допомагають добровольці, представники партій. У кожному разі спостерігачі від партій завжди присутні на виборчих дільницях.

Окружні та дільничні виборчі органи складають списки виборців, розглядають спірні моменти, спостерігають за дотриманням правил голосування. Вони виявляють порушення, припиняють їх тощо.

Для проведення виборчого процесу необхідно також здійснити реєстрацію виборців (складання виборчих списків). Для того щоб громадянин міг брати участь у голосуванні, потрібно, щоб він був включений у списки виборців. Розрізняють дві системи реєстрації виборців - необов'язкову й обов'язкову реєстрацію.

За необов'язкової реєстрації закон не встановлює обов'язку для державних органів реєструвати всіх виборців. До списків включаються тільки ті громадяни, які самі виявили ініціативу - прийшли на виборчі дільниці й попросили включити їх до виборчих списків. Головне завдання виборчих органів - перевірити відповідність громадянина виборчим цензам, і якщо цей громадянин відповідає всім необхідним вимогам, то його зареєструвати. Така система існує в США й у більшості країн Північної і Південної Америки.

Система необов'язкової реєстрації має два різновиди: постійної та періодичної реєстрації. Постійна реєстрація існує в більшості штатів США - виборці, один раз внесені до списків, залишаються там на все життя й викреслюються зі списків лише у випадках смерті або переїзду в іншу місцевість.

За системи періодичної реєстрації старі списки періодично ліквідуються і складаються нові. Такі періоди можуть дорівнювати й 4, і 6 рокам, аж до 12 років. Виборець через ці проміжки часу повинен заново реєструватися.

Обов'язкова реєстрація означає, що державні органи зобов'язані виявити виборця і внести його до списків, тобто зобов'язані зареєструвати всіх осіб, які повинні брати участь у виборах. Ця система також має два різновиди: системи постійних і змінюваних списків. Вони схожі на різновиди системи необов'язкової реєстрації.

Постійні списки складаються на невизначений час, але періодично переглядаються (Італія, Франція, Японія). Недолік цієї системи в тому, що якщо було проведено перереєстрацію, а громадянин з якихось причин не потрапив до списку, то йому доведеться самому подбати, щоб його внесли до списків.

Система змінюваних списків - найзручніша для громадян. Суть її в тому, що списки виборців складаються перед кожними виборами. Для виборця немає жодних проблем, він в абсолютній більшості випадків упевнений, що перед кожними виборами прийдуть відповідні чиновники, зафіксують його й потім надішлють повідомлення про необхідність з'явитися на вибори. Така система існує у ФРН і в деяких інших країнах. Вона справедливо вважається найзручнішою і найдемократичнішою системою реєстрації.

У певних країнах виборцям видається спеціальна картка або виборче посвідчення для виборів. Після видачі бюлетеня там проставляється штамп, що виборець уже проголосував.

Важливий етап виборчої кампанії - висування кандидатів у депутати. Є безліч способів і методів висування кандидатів у депутати, які, проте, можна звести до таких.

Для реєстрації як кандидата необхідно подати до відповідного органу заяву, підписану самим кандидатом, іноді така заява має бути скріплена підписами встановленої кількості виборців. Наприклад, в Англії для висування кандидата формально достатньо заяви, підписаної декількома виборцями.

Висування кандидата здійснюється за допомогою офіційного подання від імені партії або шляхом петиції, підписаної певною кількістю виборців. У Швейцарії пропозицію про висування кандидатів повинні підписати 15 виборців. Система петицій застосовується в ряді штатів США на виборах до органів влади штатів і органів місцевого врядування.

Висування кандидатів здійснюється в тому самому порядку, що й обрання депутатів, тому сама процедура висування кандидатів називається первинними виборами - праймериз. У США є два основних види праймериз. До відкритих праймериз належать ті, для участі в яких взагалі не потрібне встановлення партійної належності. Для участі в закритих праймериз виборець зобов'язаний довести свою партійну належність. Кожного разу питання про висування кандидатів вирішується керівництвом партій. Крім партії, громадянин має право взяти участь у виборчій боротьбі, виступивши як "незалежний кандидат". Висування кандидатів супроводжується, як правило, низкою додаткових вимог. Так, у низці країн реєстрація кандидата здійснюється лише в тому разі, якщо він внесе певну суму грошей - виборчу заставу.

Голосування, тобто подання голосів за висунутих кандидатів зазвичай здійснюється особисто. У деяких випадках законодавство окремих країн допускає голосування поштою, за дорученням (для відсутніх виборців), а також голосування представників за неписьменних і хворих. Сам акт голосування законодавством більшості зарубіжних країн розглядається лише як суб'єктивне право виборця, яким він вільний розпорядитися на свій розсуд. Поряд із тим у багатьох країнах уведене обов'язкове голосування.

Обов'язкове голосування дає змогу штучно підвищити активність виборців. Найважливішою гарантією вільного волевиявлення є таємне голосування, що передбачає порядок, за якого виборець заповнює бюлетень в

ізолюваному приміщенні й особисто опускає його в урну. Нині після тривалої боротьби таємне голосування введено в усіх зарубіжних демократичних країнах.

Результат виборів значною мірою залежить від того, якими коштами володіють партії й кандидати. У багатьох країнах було прийнято закони, що обмежують виборчі витрати. Гроші справляють помітний, хоча й не вирішальний вплив на результат виборів. Голосування є завершальним етапом виборчої кампанії, після чого приступають до підрахунку голосів і визначення результатів виборів.

Правове регулювання виборчої кампанії. Виборча кампанія регламентується в мінімальних розмірах. У нормативних актах можуть закріплюватися суто формальні моменти, що стосуються розміщення рекламних щитів і плакатів, друкування виборчих матеріалів під час виборчої кампанії може обмежуватися якимось відсотком від загальної друкованої площі газет. Може регламентуватися час виступів по радіо й телебаченню. У деяких країнах час на радіо й телебаченні розподіляється пропорційно числу місць у парламенті, отриманих на попередніх виборах (такий порядок діє в Австрії й Німеччині).

Характеристика, особливості й види мажоритарної виборчої системи. Велике значення для функціонування політичної системи в зарубіжних країнах мають виборчі системи, від характеру яких значною мірою залежить склад центральних і місцевих представницьких установ, а також результат виборів посадових осіб - від президентів до муніципальних чиновників. Виборча система - це сукупність установлених законом правил, принципів і критеріїв, за допомогою яких визначаються результати голосування. Введення тієї або іншої виборчої системи завжди є результатом співвідношення політичних сил у суспільстві. Ті виборчі системи, які в основу визначення результатів голосування кладуть принцип більшості, називаються мажоритарними. Відповідно до правил мажоритарної виборчої системи, обраним за виборчим округом вважається той кандидат або список кандидатів, що одержав установлену більшість голосів. Розрізняють два основних види мажоритарної системи: абсолютної та відносної більшості.

Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості для обрання особи потрібна абсолютна більшість поданих за округом голосів (50 % +1). Серед недоліків мажоритарної системи абсолютної більшості можна назвати: голоси, подані за кандидатів, які зазнали поразки, втрачаються; вона вигідна лише великим партіям; вона нерезультативна - якщо жоден кандидат не одержить абсолютної більшості голосів або декілька кандидатів наберуть однакову кількість, питання про одержання мандата певним депутатом залишається невизначеним. Перевага мажоритарної системи абсолютної більшості в тому, що вона дає змогу створити стабільний уряд.

Водночас ця система не дає можливості встановити відповідність між справжньою вагою партій у політичному житті країни і їхнім впливом у парламенті.

Однією з найпоширеніших є мажоритарна система відносної більшості

(США, Англія, Індія та ін.). За цього різновиду мажоритарної системи обраним вважається той кандидат (або список кандидатів), що набрав голосів більше, ніж кожний із його супротивників окремо, навіть якщо він набрав менше половини. Мажоритарна виборча система відносної більшості завжди результативна, тому що хто-небудь завжди набирає відносну більшість. Перевага: у парламенті є міцна більшість, що забезпечує стабільність уряду. Мажоритарна система відносної більшості набула поширення, оскільки дає змогу штучно створювати стабільні уряди й парламенти. Політичне життя зарубіжних країн дає десятки прикладів невідповідності між ступенем масовості підтримки політичних партій і їхнім представництвом у парламентах. На парламентських виборах 1983 р. в Англії Консервативна партія, зібравши 42,4 % голосів, одержала 61 % місць у палаті громад. Лейбористська партія, відповідно, 27,6 і 32 %, а Альянс ліберальної та соціал-демократичної партій - 25,4 і 4 %. Таким чином, норма представництва консерваторів і лейбористів була завищена, а норма представництва Альянсу занижена більш ніж у шість разів. За мажоритарної виборчої системи відносної більшості вибори, як правило, проводяться за уніномінальними округами. У разі проведення виборів, відповідно до цієї системи, за поліномінальними округами голосування ще більше суперечить результатам. Показовою щодо цього є практика обрання президентських виборщиків у США, де кожний штат посилає стільки виборщиків, скільки обирає конгресменів. Перемагає той список кандидатів у виборщики, що набрав у цьому штаті хоча б відносну більшість голосів. Це призводить до явного перекручування волі виборців. Так, на президентських виборах 1980 р. Р. Рейган одержав 51,6 % голосів і 90,9 % місць у колегії виборщиків, кандидат Демократичної партії Дж. Картер, відповідно, - 41,7 % голосів і тільки 9,1 % виборщиків. Незалежний кандидат Д. Андерсон, зібравши 6,7 % голосів виборців, не одержав жодного місця в колегії виборщиків, хоча за пропорційною системою міг би розраховувати на 36 виборщиків.

Мажоритарна система відносної більшості - це система, за якої обраним вважається кандидат, який одержав найбільшу кількість голосів, тобто більше голосів, ніж кожний з його суперників. За цією системою зазвичай не встановлюється обов'язковий мінімум участі виборців у голосуванні: якщо проголосував хоча б один виборець, то вибори дійсні. Якщо висунутий один кандидат на місце, він вважається обраним без голосування. Недолік цієї системи в тому, що втрачається велика кількість голосів політичних партій, малих і середніх за своїм впливом. Разом із тим така система забезпечує партії-переможцеві значну більшість у парламенті, що дає можливість за парламентарних і змішаних форм правління формувати стійкий уряд. Таку систему застосовують як єдину для виборів якої-небудь палати парламенту 43 держави, у тому числі США.

Мажоритарна система абсолютної більшості - це система, яка для обрання вимагає абсолютної більшості голосів, тобто більше половини від загального їх числа. Таке вихідне загальне число може обчислюватися трьома способами: від загальної кількості зареєстрованих виборців; від загальної

кількості поданих голосів; від загальної кількості поданих дійсних голосів.

За цією системою встановлюється нижній поріг участі виборців у голосуванні. Якщо він не досягнутий, вибори вважаються недійсними або такими, що не відбулися. Перевагою цієї системи порівняно з мажоритарною відносною більшістю є те, що обраними вважаються кандидати, підтримані дійсною більшістю виборців, що проголосували, хоча б цю більшість становив один голос. Недолік її в тому, що втрачаються голоси, подані проти кандидатів-переможців, а також специфічний дефект - часта нерезультативність виборів, що найбільш імовірно у разі жорсткої конкуренції кандидатів. Це відбувається тоді, коли через розкол голосів жоден з кандидатів, що балотуються, не одержав необхідної більшості. Подібна нерезультативність долається такими способами:

- проведення другого туру (повторне голосування), коли балотуються вже не всі кандидати, що суперничали в першому турі. Наприклад, у Росії в другий тур виходять два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів. Переможцем визнається кандидат, що набрав відносну більшість голосів. У Франції в другому турі беруть участь усі бажаючі кандидати першого туру, що зібрали в першому турі не менше 12,5 % голосів від кількості виборців, внесених у списки. Для перемоги кандидатіві також необхідна відносна більшість поданих голосів виборців;

- проведення альтернативного голосування, тобто виборець у бюлетені цифрами вказує кращих для нього кандидатів. Така система застосовується в Австралії на виборах палати представників, а також на парламентських виборах у штатах.

Мажоритарна система кваліфікованої більшості - це система, за якої обраним вважається кандидат (список кандидатів), що одержав кваліфіковану більшість голосів. Кваліфікована більшість устанавлюється законом і перевищує абсолютну більшість. Ця система застосовується рідко, тому що є ще менш результативною, ніж система абсолютної більшості. Наприклад, у Чилі палата депутатів обирається за двомандатними виборчими округами. Партія, що зібрала 2/3 від загальної кількості дійсних голосів, одержує обидва мандати від округу.

Особливості пропорційної виборчої системи. У 40-ві роки XIX ст. проекти пропорційних виборчих систем запропонували американець Томас Джильпін і швейцарець Віктор Консідеран. Зміст цього виду виборчої системи полягає в тому, що кількість мандатів, одержуваних політичним об'єднанням, відповідає кількості поданих за його кандидатів голосів. До початку XX ст. налічувалося 152 її різновиди, і нині вона застосовується більш ніж у 60 країнах світу.

Головна відмінність пропорційних виборчих систем від мажоритарних полягає в тому, що вони будуються не на принципі більшості, а на принципі пропорційності між отриманими голосами й завойованими мандатами. Застосування пропорційних систем дає змогу домогтися відносної відповідності між кількістю голосів і кількістю мандатів.

За пропорційної системи створюються великі багатомандатні округи, від

кожного з яких обирається декілька депутатів; чим більше округів, тим виразніше виявляються переваги пропорційної системи. Вибори, що проводяться за пропорційною системою, є суто партійними. Кожна партія висуває свій список кандидатів на виборні посади, і виборець голосує за список своєї партії в цілому, хоча в низці випадків йому надається можливість визначити своє ставлення до кандидатів у самому списку. Після того як виборці висловили свою волю, а голоси підраховано, визначається виборчий метр, або квота, тобто найменша кількість голосів, необхідне для обрання одного депутата. Квота може визначатися як для кожного округу окремо, так і для всієї країни в цілому. Найпростіший спосіб визначення квоти запропонував близько ста років тому англійський учений Т. Хер. Квота (ф) визначається за допомогою ділення загального числа поданих за цим округом голосів (X) на кількість мандатів, що підлягають розподілу (Б).

Розподіл мандатів між партіями здійснюється розподілом отриманих ними голосів на квоту. Скільки разів квота укладеться в кількості отриманих партією голосів, стільки мандатів остання одержить. Недолік системи Т. Хера полягає в тому, що вона, за рідкісними винятками, не дає можливість розподілити відразу всі мандати. Для ліквідації цього недоліку застосовують додатковий спосіб розподілу мандатів, що залишилися, за "методом найбільших залишків": мандати, що залишилися, передаються партіям, які мають найбільшу кількість голосів, що утворилася за першим розподілом.

Застосовуються два основні правила, згідно з якими здійснюється розподіл мандатів усередині партійного списку.

Правило "зв'язаних списків" зводиться до того, що порядок розташування кандидатів у списку визначається самою партією. Виборець голосує за весь список.

Це правило дає змогу партії провести в парламент будь-якого кандидата, поставивши його на чолі списку в тому окрузі, в якому вона має гарантовану кількість голосів. При цьому виборець не має змоги визначити своє ставлення до кандидатів, тому що голосує за партію, а не за осіб.

Правило "вільних списків" ліквідує цей недолік. Воно дає можливість виборцеві, що проголосував за весь список у цілому, висловити своє ставлення до кандидатів, проставивши проти їхніх імен цифрами або іншим способом свої преференції. Пропорційна система, якщо вона не перекручена різного роду доповненнями та виправленнями, відносно правильно відображає в представницькому органі справжнє співвідношення політичних сил.

Напівпропорційні системи прагнули позбутися недоліків мажоритарної системи, не переходячи до пропорційної. Ця система спрямована на забезпечення часткових меншостей, для чого застосовувалися системи обмеженого вотуму, система єдиного непередаваного голосу, система кумулятивного вотуму.

З метою поєднання переваг мажоритарної та пропорційної систем і подолання властивих кожній з них недоліків поряд зі сполученням обох систем в одних країнах у деяких інших почали застосовувати систему єдиного

переданого голосу, змішані системи.

Основні виборчі цензи. У сучасних зарубіжних країнах загальне виборче право обмежується цілою низкою цензів (вимог до потенційного виборця). Загальні вимоги регламентують активне виборче право - право голосувати, додаткові вимоги ставляться до кандидатів на виборні посади.

Віковий ценз - це встановлена законом вимога, відповідно до якої право брати участь у виборах надається лише після досягнення певного віку.

Ценз осілості - це встановлювана державою вимога, відповідно до якої виборче право надається лише тим громадянам, які проживають у тій або іншій місцевості протягом певного часу. Для набуття активного виборчого права на парламентських виборах потрібне постійне проживання у відповідному виборчому окрузі (США - 1 міс, ФРН - 3, у Франції - 6, у Канаді - 12 міс). У низці країн ценз осілості не деталізується й зводиться до загальної вимоги мати постійне проживання. У певних країнах ценз осілості виражений у непрякій формі.

Спочатку виборче право зарубіжних країн було суто "чоловічим" і зовсім не поширювалося на жінок. Ценз статі довгі роки був одним із найбільш стійких обмежень виборчого права. У 1893 р. цей ценз був скасований у Новій Зеландії, потім протягом наступних десятиліть, а особливо після Другої світової війни, він зник у більшості країн. США надали виборчі права жінкам у 1920 р., Англія - в 1928 р., Франція - в 1944 р., Італія - в 1945 р., Греція - в 1956 р., Швейцарія - у 1971 р. Майновий ценз у неприхованій, відвертій формі трапляється сьогодні рідко, однак відсутність прямих майнових обмежень "компенсується" іншими цензами, які фактично відіграють ту саму роль. Є ціла низка інших способів і методів позбавлення виборчих прав. У деяких країнах виборчі права втрачають військовослужбовці. Подекуди застосовуються різного роду "моральні цензи". У деяких країнах фактично і юридично не мають виборчих прав певні національні меншини.

Надання пасивного виборчого права поєднано з цілою низкою більш жорстких обмежень. Громадянин, зареєстрований як виборець, для набуття пасивного виборчого права повинен задовольняти низці інших вимог. Насамперед для кандидатів на виборні посади повсюдно встановлюється вищий віковий ценз. При наданні пасивного виборчого права значно частіше застосовується ценз осілості, і він має зазвичай більш жорсткий характер. До кандидатів ставляться додаткові вимоги: забороняється обіймати певні посади, кандидати повинні сповідувати певну релігію тощо. Більшість кандидатів, як правило, є професійними політиками, бізнесменами, адвокатами, які користуються підтримкою політичних партій.

2. Поняття і види референдумів

Референдум - це інститут безпосередньої (прямої) демократії, процедура якого за низкою параметрів є досить близькою до процедури виборів. І у виборах, і в референдумі беруть участь виборці: весь виборчий корпус, якщо проводяться загальнонаціональні вибори або загальнонаціональний референдум, частина виборчого корпусу, якщо проводяться федеральні

вибори (у суб'єктах федерації) або федеральний референдум, або місцеві (муніципальні), якщо обираються органи місцевого врядування або проводиться місцевий референдум. Основна відмінність процедури виборів від процедури референдуму полягає в об'єкті волевиявлення виборців. На виборах таким об'єктом є кандидат у депутати або на яку-небудь іншу посаду поза представницькою установою (президент, віце-президент, губернатор штату, мер та ін.). У референдумі об'єктом волевиявлення є не людина (кандидат), а певне питання, з якого проводиться референдум, - закон, законопроект, конституція, поправка до конституції, яка-небудь проблема, що стосується міжнародного статусу відповідної країни, внутрішньополітична проблема. Результати виборів можуть визначатись як за мажоритарною, так і за пропорційною системами, а результати референдуму можна визначити тільки на основі принципів мажоритарної системи.

Співвідношення понять "плебісцит" і "референдум" - не однозначне питання. Це пояснюється тим, що в різних країнах законодавство по-різному підходить до цих інститутів. Слово "плебісцит" походить від грецького слова "рієв", але в латинській мові воно зазнало змін і тепер "рієбієсгїшп" перекладається як "рішення народу". У літературі справедливо вважається, що юридично відмінності між плебісцитом і референдумом немає, однак законодавство деяких країн певну різницю цих понять вбачає.

Німецькі державознавці під терміном "плебісцит" розуміють взагалі всі види голосування, включаючи й вибори. У французькому конституційному праві під плебісцитом розуміють голосування, за допомогою якого громадяни висловлюють схвалення або несхвалення главі держави й політиці, яка ним проводиться. Тому у французьких джерелах є термін "референдум плебісцитарного характеру". Такі референдуми проводив президент Франції генерал Ш. де Голль. У Конституції Бразилії 1988 р. застосовуються обидва поняття. Причому референдумом називається форма голосування, що має консультативний характер, а плебісцит має імперативний, або вирішальний, характер.

Побутує думка, відповідно до якої плебісцит - це референдум з дуже важливого питання, що має доленосний характер для країни, території, на якій живуть громадяни, тобто це питання, пов'язані з міжнародно-правовими наслідками. У цьому значенні термін "плебісцит" застосовувався в 1957 р., коли проводився референдум у Севрській області, після чого Саар перейшов із Франції до складу Німеччини.

Референдуми поділяють на загальнонаціональні, що проводяться в межах всієї державної території, і місцеві, що проводяться в окремих суб'єктах федерації або адміністративно-територіальній одиниці. Загальноприйнятим є поділ референдумів на конституційні й законодавчі. Предметом конституційного референдуму є або проект нової конституції, або конституційна реформа, або поправки до конституції (Франція, Японія, Швейцарія). Предметом законодавчого референдуму може бути або проект закону, або закон, що вже набрав чинності.

В особливу групу зазвичай виокремлюють консультаційні референдуми,

які проводяться для з'ясування волі виборчого корпусу у вирішенні важливих міжнародних питань (вступ Швейцарії в ООН, вступ Іспанії у НАТО, вступ у ЄЕС і подальше перебування в ньому Великобританії).

Референдуми поділяють також на обов'язкові та факультативні. До першої групи належать референдуми, необхідність проведення яких передбачена основним законом. У літературі виокремлюють й інші види референдумів залежно від часу їхнього проведення, обов'язкової сили та інших обставин.

Референдуми можуть класифікуватися за суб'єктами, ініціаторами їхнього проведення. Ініціатива може бути парламентська, урядова, президентська й народна. У деяких випадках парламент повідомляє про референдум і призначає його дату, як, наприклад, в Угорщині. У Болгарії Народні збори (парламент) ухвалюють рішення щодо проведення референдуму, а президент визначає дату його проведення, коли рішення вже прийняте. У деяких випадках, якщо громадяни зібрали необхідну кількість підписів, то референдум призначається главою держави - президентом (такий порядок установлений у Словаччині). Якщо 350 тис. громадян Словаччини зберуть підписи, то референдум призначається і його дату називає президент.

Право брати участь у референдумі мають усі громадяни, що володіють виборчим правом. Голосування на референдумі завжди таємне, і порядок аналогічний виборам.

Важливим питанням є так звана формула референдуму, тобто варіант постановки питань для голосування. Є формула "народного вето", коли громадянин одержує бюлетень із питанням, на яке він повинен відповісти "так" або "ні". Другий різновид відповіді на питання - народний вибір, коли виборцеві пропонуються варіанти рішення. Він повинен вибрати один із двох або більше варіантів рішення й позначити вибраний варіант якимось знаком. У більшості випадків бюлетень дійсний тоді, коли лише одна з альтернативних відповідей позначена. Якщо більше однієї, то бюлетень вважається недійсним. Хоча в деяких країнах допускається позитивна відповідь на два або навіть усі варіанти, потім підраховується, на який з варіантів було дано більше позитивних відповідей.

На референдум може бути поставлене як одне питання, так і кілька питань. Наприклад, відповідно до італійського законодавства, якщо в один день проводиться відразу кілька референдумів або виборцеві ставиться кілька питань, то вони друкуються на окремих бюлетенях або навіть на папері різних кольорів. Австрійський закон, навпаки, пропонує всі питання друкувати на одному бюлетені. Такий бюлетень може бути збільшеного розміру, щоб усі питання вмістилися на цьому папері, а питання нумеруються порядковими цифрами. Щодо референдуму є різні правила, установлені в тій або іншій країні.

Деякі законодавчі системи обмежують коло питань, що можуть бути поставлені на референдум. Наприклад, обмежується постановка питань якогось надзвичайного характеру, або питань, які потребують спеціальної підготовки, або таких, відповіді на які відомі заздалегідь. У деяких країнах

справедливо виключається проведення референдумів стосовно законів про бюджет, про податки, щодо питань про призначення або відкликання посадових осіб. Низка конституцій закріплює положення про те, що референдуми не проводяться під час дії надзвичайного або воєнного стану або через певний строк після їхнього скасування. У деяких країнах повторні референдуми можуть проводитися лише через певний час, щоб не "набридати" виборцям. Наприклад, у Словаччині повторний референдум з одного й того самого самого питання може бути проведений не раніше, ніж через три роки.

Узагалі, коректна постановка питання на референдумі має дуже важливе значення, тому що вміло поставлене питання найчастіше передбачає в абсолютній більшості випадків і відповіді на нього. Наприклад, у Пакистані в 1984 р. за правління диктатора генерала М. Зія уль-Хака проводився референдум з дуже своєрідно сформульованим питанням: "Чи є ви правовірним мусульманином і чи підтримуєте ви політику правління президента Зія уль-Хака?" Природно, що в Пакистані, де 95-98 % жителі правовірні мусульмани, вони, прочитавши першу частину питання, змушені були відповідати позитивно й на другу частину. Цей "своєрідний" приклад проведення референдуму ще раз ілюструє тезу про те, що референдум - це далеко не завжди перемога демократії, особливо коли його проводить "сильний президент", який не терпить опозицію, а любить "звертатися до народу".

Підбиття підсумків референдуму. У різних країнах питання про підбиття підсумків вирішується по-різному. Найсу-воріші критерії встановлено в Італії. Для того щоб питання, винесене на референдум, вважалось вирішеним, необхідно, щоб у референдумі взяла участь більшість виборців (тобто 50% + 1 голос) і було зібрано більшість дійсних голосів. У деяких країнах більш ліберальні вимоги. Наприклад, у Данії для того, щоб питання було вирішено, закріплюється положення, щоб кількість тих, що висловилися за конкретне рішення, була більшою, ніж кількість виборців, що висловилися проти, але не менше 40 % внесених у списки. У деяких країнах не передбачаються якісь відсотки участі, а кількість тих, що проголосували, має значно перевищувати кількість тих, хто дотримується іншої думки (тобто число голосів "за" має бути явно більшим, ніж "проти" і навпаки). Йдеться, звичайно, про оцінний підхід. Така система застосовується у Франції і США. Зауважимо, що в США референдуми проводяться лише в масштабах штату або ще на більш низькому (міському) рівні.

Часто питання, поставлене на референдум, вважається схваленим, якщо за нього було віддано більшість дійсних голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Іншими словами, скільки взяло участь виборців, не так важливо, важливо, щоб більшість із тих, що взяли участь, схвалили поставлене питання. Такий порядок, наприклад, встановлено федеральним конституційним законом Австрії.

Для схвалення конституційних поправок, як правило, потрібно більше голосів, ніж для вирішення якихось простіших питань. Наприклад, у

Швейцарії, якщо обговорюється поправка до федеральної конституції, щоб вона була прийнята, потрібна абсолютна більшість голосів виборців, що взяли участь у референдумі, причому така абсолютна більшість має бути отримана в більшості кантонів. Якщо вирішується питання про затвердження звичайного закону, то досить звичайної більшості голосів громадян - учасників референдуму.

Цікавим є питання про визнання результатів референдуму і взагалі про явку або неявку громадян на референдум. Іноді деякі автори вважають, що для схвалення або несхвалення питань, поставлених на референдум, потрібно дійсно більше половини виборців, інакше рішення буде нелегітимним. Але є позиція, суть якої зводиться до того, що думку активної частини народу, якщо вона навіть не становить половини або 40 % можна вважати думкою більшості громадян, тому що ті громадяни, які не приходять на вибори або на референдуми, готові прийняти рішення будь-якої більшості, а ті, хто ставиться небайдуже до політичного вибору, очевидно, точніше й адекватніше за інших оцінюють поставлені питання, і їхнє рішення може бути обов'язковим для всіх, включаючи тих, хто не прийшов на референдум.

На закінчення зазначимо, що референдум - це як правовий, так і політичний інститут. Найчастіше він призначається главою держави для того, щоб "обійти" парламент, або "по ставити крапку" в суперечці з представницькою владою. Важливе значення мають і умови проведення референдуму. Справді, в умовах воєнного стану, коли обмежено права і свободи громадян, говорити про вільне волевиявлення неможливо. Також результати референдумів багато в чому залежать від того, яке становище засобів масової інформації. Якщо, скажімо, супротивники поставлених на референдум питань не мають вільного доступу на радіо й телебачення, друк контролюється правлячим режимом, то про вільне волевиявлення не йдеться, оскільки більшість громадян у результаті масованої атаки засобів масової інформації не може прийняти правильне рішення, і референдум у таких випадках не визнається громадською думкою як дійсний інститут демократії, а результати його не можуть уважатися справжньою волею народу.